

ΕΛΛΗΘΕ
GJRE

Ελληνική περιοδική
έκδοση για τη
Θρησκευτική Εκπαίδευση

Greek Journal of
Religious Education

ISSN: 2623-4386.

Πληροφορίες για την έκδοση, οδηγίες για τους συγγραφείς και την υποβολή άρθρων / Publication information, instructions for authors and subscription information: <http://www.gjre.gr>

Οι θρησκευτικές πεποιθήσεις του Ευάγγελου Παπανούτσου μέσα από τις στήλες των αναγνωστών των πολιτικών εφημερίδων στην περίοδο της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης του 1964 / The religious beliefs of Evangelos Papapoutsos through the columns of readers of political newspapers in the period of the educational reform of 1964

Μιχαήλ Γαβριήλ Φύλλας* / Michael-Gavriil Fyllas

** M. Th., εκπαιδευτικός, mfyllas@gmail.com / M.Th. educational, mfyllas@gmail.com

Βιβλιογραφική αναφορά / Reference: Φύλλας, Μ. Γ. (2022). Οι θρησκευτικές πεποιθήσεις του Ευάγγελου Παπανούτσου μέσα από τις στήλες των αναγνωστών των πολιτικών εφημερίδων στην περίοδο της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης του 1964. *Ελληνική Περιοδική Έκδοση για τη Θρησκευτική Εκπαίδευση/Greek Journal of Religious Education*, 5(1), 118-136. DOI: 10.30457/050120226

Σύνδεσμος/link: <https://doi.org/10.30457/050120226>

Όλες οι απόψεις και οι ιδέες που εκφράζονται στην έκδοση είναι απόψεις και ιδέες των συγγραφέων και όχι του εκδότη (Πανελλήνιος Θεολογικός Σύνδεσμος ΚΑΙΡΟΣ-για την αναβάθμιση της θρησκευτικής εκπαίδευσης). / The opinions and views expressed in this publication are the opinions and views of the authors and not of the publisher (KAIROS - Greek Theological Association for the improvement of the Religious Education).

Το άρθρο μπορεί να χρησιμοποιηθεί για έρευνα, διδασκαλία και ιδιωτική μελέτη. Απαγορεύεται ρητά η αναπαραγωγή, η αναδιανομή, η πώληση, η εκμετάλλευση ή η διανομή του άρθρου, μέρους ή όλου, σε οποιαδήποτε μορφή και σε οποιονδήποτε. / This article may be used for research, teaching, and private study purposes. Any substantial or systematic reproduction, redistribution, reselling, licensing or distribution in any form to anyone is forbidden.

— ΑΚΟΛΟΥΘΕΙ ΤΟ ΠΛΗΡΕΣ ΚΕΙΜΕΝΟ —
— FOLLOWS THE FULL TEXT OF THE ARTICLE —

Οι θρησκευτικές πεποιθήσεις του Ευάγγελου Παπανούτσου μέσα από τις στήλες των αναγνωστών των πολιτικών εφημερίδων στην περίοδο της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης του 1964

Μιχαήλ Γαβριήλ Φύλλας*
* M. Th., εκπαιδευτικός
mfyllas@gmail.com

The religious beliefs of Evangelos Papanoutsos through the columns of readers of political newspapers in the period of the educational reform of 1964

Michael-Gavriil Fyllas*
* M.Th. educational
mfyllas@gmail.com

Περίληψη

Το έναυσμα για την εκπόνηση του παρόντος άρθρου ήταν η επιθυμία διερεύνησης και κατανόησης του κλίματος και της πολεμικής σε βάρος της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης του 1964 και του βασικού εμπνευστή της Ευάγγελου Παπανούτσου, με τη αξιοποίηση ιστορικών πηγών της εκπαίδευσης διαφορετικών από τις αντίστοιχες-αποκλειστικά ιστοριογραφικού προσανατολισμού. Επιλέχθηκαν οι επιστολές των αναγνωστών των πολιτικών εφημερίδων της εποχής, οι οποίες σχολίαζαν τις θρησκευτικές πεποιθήσεις του τότε γενικού γραμματέα του Υπουργείου Παιδείας, ο οποίος προώθησε κατά τη διάρκεια της θητείας του και τη μεταρρύθμιση του μαθήματος των θρησκευτικών στη Μέση Εκπαίδευση. Η έρευνα ενός τέτοιου υλικού συνιστά την πρώτη απόπειρα αξιοποίησης μια τέτοιας μαρτυρίας για την κατανόηση της πολεμικής ή της υποστήριξης που δέχθηκε το συγκεκριμένο πρόσωπο. Από την ανάλυση προέκυψε η κυριαρχία μη εκπαιδευτικών, παιδαγωγικών, φιλοσοφικών ή θεολογικών κριτηρίων στην αποτίμηση της προσωπικότητας του Παπανούτσου, αλλά ενός ιδεολογικά φορτισμένου λόγου και από τις δύο πλευρές. Η ανάλυση των επιστολών δίνει την ευκαιρία σε όλα τα ενδιαφερόμενα μέρη (εκπαιδευτικούς, κοινή γνώμη, ΜΜΕ, εξουσία) για πληρέστερη επίγνωση των παραγόντων που καθορίζουν την

πρόσληψη των εκπαιδευτικών σχεδιασμών και την υπέρβαση των αντιστάσεων σε αυτούς.

Λέξεις κλειδιά: εκπαιδευτική μεταρρύθμιση, θρησκευτικές πεποιθήσεις, ιδεολογία, επιστολές αναγνωστών

Abstract

The impetus for the elaboration of this article was the desire to explore and understand the climate and the war at the expense of the educational reform of 1964 and the main inspirer of Evangelos Papanoutsos by utilizing historical sources of education different from the corresponding-exclusively historiographical orientation. For this purpose, the letters of the readers of the political newspapers of the time were selected, which commented on the religious beliefs of the Secretary General of the Ministry of Education, which he promoted during his tenure, and the reform of the subject of religion in secondary education. The examination of the letters of the readers of the newspapers constitutes the first attempt to use such testimony for the understanding of the war or the support received by this person. As a basic condition from the analysis of the data emerges the dominance of non-educational, pedagogical, philosophical or theological criteria in the evaluation of Papanoutsos personality, but of an ideologically charged discourse from both sides. The analysis of the letters gives the opportunity to all to those who are interested (teachers, public opinion, mass media, authorities) for a more complete awareness of the factors that determine the recruitment of educational plans and the overcoming of resistance to them.

Key words: educational reform, religious beliefs, ideology, letters from readers

1. Εισαγωγή

Ο Ευάγγελος Παπανούτσος είχε μακρά θητεία στη διοικητική κορυφή του Υπουργείου Παιδείας. Διετέλεσε Γενικός Διευθυντής του Υπουργείου Παιδείας (Νοέμβριος 1944 - Μάιος 1946), Γενικός Γραμματέας (Ιούνιος 1950 - Φεβρουάριος 1951), Γενικός Διευθυντής (Ιανουάριος 1952 - Φεβρουάριος 1953) και Γενικός Γραμματέας (Νοέμβριος 1963 - Ιούλιος 1965) (Βώρος, 1987, σσ. 21, 23, 26· Δοδοντσάκης, 1994, σσ. 88-120). Από την τελευταία υπηρεσιακή θέση του θα προωθήσει την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση 1964-1965, η οποία δρομολογήθηκε από την κυβέρνηση της Ένωσης Κέντρου μετά την ανάληψη της εξουσίας τον Φεβρουάριο του 1964.

Στις 12 Ιουλίου 1964 δημοσιεύθηκε στον ημερήσιο τύπο το νομοσχέδιο 4379/64 μαζί με την εισηγητική έκθεσή του. Συντάκτης και των δύο ήταν ο Ευάγγελος Παπανούτσος (Περσελής, 1994, σ. 181). Εκεί περιγράφονταν οι σκοποί που θα έπρεπε να υλοποιηθούν μέσα και από τις τρεις βαθμίδες της γενικής εκπαίδευσης, δημοτικό, γυμνάσιο, λύκειο:

«...Η μύησης των μαθητών εις τα δόγματα της Ορθοδόξου Χριστιανικής Πίστεως,

την ιστορίαν και την παράδοσιν του ελληνικού Έθνους [...] θα αρχίζη από το δημοτικόν σχολείον (άρθρον 7). Το Γυμνάσιον θα έχη προορισμόν να προσφέρη επιμελημένην θρησκευτικήν και ηθικήν αγωγήν κατά το στάδιον της πρώτης ήβης [...] η Εθνική μας Παιδεία οφείλει να έχη κατά βάσιν ουμανιστικόν χαρακτήρα [...] Ο “ανθρωπισμός”, όμως, του οποίου η ιδέα θα εμπνέη την Εθνικήν μας Εκπαίδευσιν εις όλας τας βαθμίδας της, πρέπει να είναι εκείνος, ο οποίος δεν προσηλώνεται εις την παθητικήν λατρείαν νεκρών τύπων του παρελθόντος, ούτε αντιτίθεται προς τας Θετικές Επιστήμας και την Τεχνικήν (κατάκτησιν και υπερηφάνειαν του αιώνος μας), αλλά πιστός εις το βαθύτερον νόημα της ελληνικής παιδείας και της Χριστιανικής Πίστεως εγκολπώνεται τα μεγάλα πνευματικά ρεύματα της εποχής μας και στόχον του έχει την βελτίωσιν και τον ευγενισμόν της ατομικής και της συλλογικής ζωής του ανθρώπου...» (Μπουζάκης, 2006, σσ. 151-152). Το ν.δ. 4379/1964 αναφέρει σχετικά με το περιεχόμενο του μαθήματος των θρησκευτικών στις δύο βαθμίδες εκπαίδευσης, «...Οι μαθηταί των δύο τελευταίων τάξεων του Δημοτικού Σχολείου αναγινώσκουν περικοπάς εκ των Ευαγγελίων και κείμενα της Καθαρευούσης απλώς διά να εξοικειώνονται προς αυτά (άρθρον 5, παρ. 2) (Μπουζάκης, 2006, σ. 234)... Το Δημοτικόν Σχολείον προορίζεται: α) Να θέση τας βάσεις της θρησκευτικής, ηθικής και εθνικής αγωγής των μαθητών ... (άρθρον 7, παρ. 1) (Μπουζάκης, 2006, σ. 235). ... Το παιδευτικόν έργον του Γυμνασίου πρέπει να είναι: α) Η θρησκευτική αγωγή των μαθητών κατά τα δόγματα της Ορθοδόξου Χριστιανικής Θρησκείας και η εθνική και ηθική διαπαιδαγώγησις αυτών κατά τας αρχάς του δημοκρατικού πολιτεύματος της χώρας ... (άρθρον 8, παρ. 1) (Μπουζάκης, 2006, σ. 235) ... Εις το Λύκειον οι μαθηταί πρέπει: α) Να εμβαθύνουν εις το πνεύμα του χριστιανισμού και να κατανοήσουν τον ρόλο της Ορθοδοξίας εις την ιστορίαν του Ελληνικού Έθνους, β) Να εξευγενίσουν την προσωπικότητά των διά της μελέτης των έργων των αρχαίων συγγραφέων και της εκκλησιαστικής φιλολογίας (κατά κύριον λόγον εις το πρωτότυπον) και να εκτιμήσουν την αξίαν της αρχαίας Ελληνικής και Χριστιανικής γραμματείας και Τέχνης ... (άρθρον 10, παρ. 1)» (Μπουζάκης, 2006, σσ. 236-237).

Η εκτενής αναφορά στον ρόλο και τη σημασία της Ορθόδοξης Χριστιανικής Θρησκείας στα παραπάνω κείμενα αντικατοπτρίζει τις πεποιθήσεις του Παπανούτσου για την «ηθική, γνωστική και πολιτιστική αφύπνιση» που μπορούσαν να επιτελέσουν η γνώση και η εφαρμογή των αρχών της Ορθόδοξης Χριστιανικής παράδοσης και θρησκείας. Καθοριστική ήταν η επιρροή της θεολογικής πανεπιστημιακής παιδείας που είχε λάβει όταν είχε σπουδάσει στη Θεολογική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών μεταξύ 1916-1919 (Περσελής, 1994, σ. 183), ενώ ήταν αυτονόητη ακόμα για εκείνη την περίοδο η σύνδεση της θρησκευτικής διαπαιδαγώγησης των μαθητών με την ηθική (Κογκούλης, 1993, σ. 37). Ο όρος «ελληνορθόδοξη παράδοση» απουσίαζε τόσο από τον Νόμο όσο και από την εισηγητική έκθεση, και οι όροι που είχαν επιλεγεί ήταν «Ελληνική παιδεία» και «Χριστιανική πίστη», με μικρότερο ιδεολογικό φορτίο και επιδεκτικοί ευρύτερης ανάγνωσης (Κατσάπης, 2013, σσ. 110-111).

Οι δύο πιο σημαντικές αλλαγές που αφορούσαν το μάθημα των θρησκευτικών ήταν η εισαγωγή της διδασκαλίας πατερικών κειμένων στο Λύκειο και η συγγραφή νέων σχολικών εγχειριδίων για το μάθημα στις δύο πρώτες γυμνασιακές τάξεις. Η πρώτη δεν συνιστούσε πρωτοτυπία του Παπανούτσου αλλά μια επαναϋιοθέτηση

μιας παλιότερης πρακτικής στο ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα. Όσον αφορά τα νέα εγχειρίδια, ανέπτυσαν τη θεολογία τους βάσει της κηρυγματικής θεολογικής προσέγγισης, η οποία διακρινόταν από μια απολυτότητα και μια διάθεση εκλογίκευσης των θεολογικών μηνυμάτων και των θρησκευτικών διηγήσεων. Κάτι τέτοιο όμως ενίσχυε τον δασκαλοκεντρισμό και παθητικοποιούσε τον μαθητή. Τέλος, οι συντάκτες των σχολικών εγχειριδίων δεν απέφευγαν την ηθικολογία. Σε κάθε περίπτωση υπήρχε διάσταση ανάμεσα στην εκπαιδευτική θεωρία και τη διδακτική πράξη, επειδή το συγκεκριμένο μοντέλο, αν και κυρίαρχο στους Ρωμαιοκαθολικούς κατηχητικούς και παιδαγωγικούς κύκλους της Ευρώπης και της Αμερικής, κρινόταν για την αναποτελεσματικότητά του (Περσελής, 1994, σσ. 184-189).

Η μεταρρύθμιση 1964-1965 δεν θα μείνει χωρίς αντιδράσεις, όπως και οι κύριοι πρωταγωνιστές αυτής (Μαλαχία & Τσιμπούκα, 2004, σσ. 53-65· Μπουζάκης, 2011, σσ. 223-240). Ο νόμος 4379 του 1964 κινούνταν, έστω και σε επίπεδο προθέσεων, σε μια ανθρωπιστική γραμμή χωρίς τα βαρίδια των αξιών της ελληνοχριστιανικής παράδοσης (Κατσάπης, 2010, σσ. 288-290). Ο Παπανούτσος, εμπνευστής και ιδεολογικός οργανωτής της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης, «ένας βαθύτατα συντηρητικός άνθρωπος» (Χαραλάμπης, 1985, σ. 165), που απηχεί «ένα μείγμα φιλελεύθερης και συντηρητικής ιδεολογίας» (Αδάμου, 2002, σ. 244), εκπρόσωπος του φιλελεύθερου μεταρρυθμιστικού κινήματος, διαπνεόμενος από τη γενικότερη φιλοσοφία του εκπαιδευτικού εκσυγχρονισμού (Καζαμίας, 2011, σσ. 315-319), θα είναι ένα από τα πρόσωπα τα οποία θα στοχοποιηθούν ιδιαιτέρως (Μπουζάκης, 1999, σ. 115). Ένα από τα πεδία στοχοποίησής του θα είναι τα θρησκευτικά πιστεύω του. Και θα είναι από μια μερίδα της ελληνικής κοινωνίας η οποία παίρνει το μολύβι και γράφει για αυτά, τα σχολιάζει, τα στηλιτεύει ή τα υπερασπίζεται.

Στο άρθρο μας αυτό, πιο συγκεκριμένα, θα επιχειρήσουμε να αναλύσουμε τον λόγο που εξέφρασαν οι αναγνώστες του τύπου μέσα από τις επιστολές τους στις πολιτικές εφημερίδες κατά την περίοδο 1964-1965. Διατρέξαμε το σύνολο των εφημερίδων της εποχής (*Το Βήμα*, *Ελευθερία*, *Εστία*, *Η Αυγή*, *Η Καθημερινή*, *Έθνος*, *Μεσημβρινή*, *Τα Νέα*, *Μακεδονία*), αλλά τελικά εντοπίσαμε σχετικό υλικό μόνο στις τρεις πρώτες. Μέσα από το συγκεκριμένο αρχειακό υλικό, διερευνήσαμε την εννοιολόγηση, εκ μέρους τους, των θρησκευτικών πεποιθήσεων του Παπανούτσου. Οι δημοσιευόμενες επιστολές στον τύπο της εποχής συνιστούν μορφή επικοινωνίας, έκφρασης δημόσιας γνώμης, αλλά και τρόπο αυτογνωσίας της κοινωνίας. Συμμετέχουν δηλαδή έμμεσα, αλλά καθοριστικά στην εξαγωγή γενικότερων συμπερασμάτων όσον αφορά στη στάση του κοινού την εποχή που υλοποιείτο η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση. Για την καλύτερη κατανόηση του θέματος έγινε αναδρομή στον τύπο για τον εντοπισμό αντίστοιχου υλικού και τις προηγούμενες περιόδους, οπότε ο Παπανούτσος διετέλεσε αξιωματούχος του Υπουργείου Παιδείας, και στην περίοδο μετά το 1974 όταν συνέδραμε στην εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1976. Παράλληλα αξιοποιήθηκαν δημοσιευμένα σχόλια που δημοσιεύθηκαν στον τύπο της εποχής για την πολεμική που δέχθηκε στον Παπανούτσο αναφορικά με τις θρησκευτικές του πεποιθήσεις. Τέλος, το υλικό σχολιάστηκε εντασσόμενο στις πολιτικές, κοινωνικές συνθήκες της εποχής, το ιδεολογικό κλίμα και τις εκπαιδευτικές πολιτικές που είχαν σχεδιαστεί. Κατά τη μεταγραφή των επιστολών διατηρήθηκε η ορθογραφία του πρωτοτύπου.

2. Η πολεμική από θρησκευτικούς και εκκλησιαστικούς φορείς

Την περίοδο που τοποθετήθηκε στη θέση του Γενικού Γραμματέα του Υπουργείου Παιδείας, το καλοκαίρι του 1950, είχαν αρχίσει ήδη να εκδηλώνονται πολεμικές για τις θρησκευτικές του πεποιθήσεις. Η κυβέρνηση Πλαστήρα μεταξύ των προτεραιοτήτων της είχε και τα ζητήματα παιδείας (Μανιάτη, 2020, σ. 36). Η πολιτική της ειρήνευσης που είχε υιοθετήσει η τότε κυβέρνηση συνάντησε αντιδράσεις τόσο από τον κρατικό μηχανισμό όσο και από την εθνικόφρονα αντιπολίτευση, η οποία την ταύτιζε με «εθνική προδοσία» (Μανιάτη, 2020, σ. 38).

Το κλίμα που αντιμετώπισε ο Παπανούτσος στη διάρκεια των οκτώ μηνών της πρώτης του θητείας, στη θέση του Γενικού Γραμματέα, περιγράφει στα Απομνημονεύματά του: «αντιμετώπιζα καθημερινώς [ενν. δυσκολίες] εξαιτίας της συκοφαντικής εκστρατείας που είχαν ξεκινήσει εναντίον μου, από το *Βήμα της Βουλής* και από τις στήλες του *Τύπου*, ορατοί και αόρατοι αντίπαλοι» (1982, σ. 63).

Αναγνώστης της εφημερίδας *Εμπρός*, συνταγματάρχης εν αποστρατεία, αναφερόμενος στον τότε γενικό γραμματέα, σημειώνει ότι «δεν γίνονται τώρα διά πρώτην φοράν τα αποκαλυπτήρια του πολλού Παπανούτσου ως κομμουνιστού και αθέου, ως τοιούτος απεκαλύφθη το πρώτον προ ενδεκαετίας» (8.6.50, σ. 4). Ο υπαινιγμός γίνεται για την περίοδο που ο Παπανούτσος δίδασκε στην Παιδαγωγική Ακαδημία Ιωαννίνων, το 1938. Το βιβλίο του «Περί Ηθικής», το οποίο είχε εκδώσει ήδη το 1932, και το σύγγραμμα του Αμερικανού Β. Liber «Το παιδί και το σπίτι», που περιείχε φιλελεύθερες απόψεις για την αγωγή των παιδιών, το οποίο μεταξύ άλλων συγγραμμάτων είχε δώσει στους σπουδαστές της Ακαδημίας, στάθηκαν αφορμή να εκτοξευθούν σε βάρος του κατηγορίες. Όμως, τον επόμενο χρόνο, το Ανώτατο Εκπαιδευτικό Συμβούλιο έκρινε ότι δεν ευσταθούν οι κατηγορίες σε βάρος του Παπανούτσου περί υιοθέτησης εκ μέρους του αντικοινωνικών ιδεών (Δοδοντσάκης, 1994, σ. 36). Ωστόσο, ο επιστολογράφος, τυπικός εκπρόσωπος του μετεμφυλιακού στρατιωτικού, ιδεολογικά και μορφωτικά αποστεωμένου, δηλαδή συντηρητικοποιημένου (Κακαράς, 2006, σ. 276), αυτό το παρέβλεπε λόγω άγνοιας ή της επιλεκτικής και φορτισμένης μνήμης του.

Στο ίδιο φύλλο της εφημερίδας άλλος επιστολογράφος και μάλιστα γιατρός, θα σημειώσει σκωπτικά «αι περί Θεού ιδέαι του κ. Παπανούτσου, [...] δεν δύνανται επ' ουδενί λόγω να παραλληλισθούν προς την πενικιλίνην, ούτε καν προς το αυτοκίνητον αλλά μόνον προς τας βαρείας ιππηλάτους αμάξας του 17^{ου} αιώνας» (8.6.50, σ. 4). Ο μεταπολεμικός ελληνικός αντικομμουνισμός έχει πολλαπλές διαστάσεις: ιδεολογική, κοινωνική και διωκτική-κατασταλτική, αποκλεισμού του ιδεολογικού και πολιτικού αντιπάλου. Ο αθεϊσμός με την κομμουνιστική ιδιότητα είναι χαρακτηριστικά αδιαχώριστα για τους πολέμιους του (Μπουρνάζος, 2009, σ. 11).

Άλλος αναγνώστης τονίζει ότι «οφείλει να απασχολήσει την Εκκλησίαν» η «περίπτωσης Παπανούτσου», «διότι την αφορά», διότι «ο κηρύσσω τον Θεόν άχρηστον, μετά τόσων άλλων «προοδευτικών» καρυκευμάτων» σημειώνει ειρωνικά «έχει διορισθή γ. γραμματεύς του Υπουργείου Θρησκευμάτων, αν δεν απατώμεθα» (*Εμπρός*, 27.6.50, σ. 5).

Στο περιοδικό *Ζωή* της ομώνυμης οργάνωσης (Maczewski, 2002) και στη στήλη «Επί των γεγονότων» διαβάζουμε μεταξύ άλλων: «Ήδη, προκειμένου περί του διορισμού του κ. Παπανούτσου, δεν διστάζομεν να δηλώσωμεν, ότι ο διορισμός αυτός δεν μας εφάνη καθόλου επιτυχής [...]. Εκτός τούτου έχει γράψει κι ένα βιβλίο, περί του οποίου δεν πρόκειται τώρα να επαναλάβωμεν ό,τι έχομεν επανειλημμένως εκθέσει, αλλά το οποίον πάντως εκπροσωπεί μίαν ροπήν, η οποία καυχάται ότι είναι “ριζοσπαστική”. Δηλαδή αντίθετος προς τας γνώμας και τας πεποιθήσεις όλων ημών, οι οποίοι πιστεύομεν εις τας χριστιανικάς και εθνικάς παραδόσεις, τας οποίας μας απεθησαύρισαν οι πατέρες μας» (*Ζωή*, 15.6.50, σ. 192). Το βιβλίο που υπαινίσσεται το οργανωσιακό έντυπο είναι το «Περί Ηθικής» δοκίμιο (Παπανούτσος, 1982, σ. 73). Το περιοδικό πληροφορεί μάλιστα τους αναγνώστες του ότι έχει «πολιορκηθεί» από «ανήσυχα ερωτήματα» γονέων, οι οποίοι διερωτώνται «εάν θα έχωμεν επανάληψιν του ολεθρίου πειράματος, το οποίον η συντροφία του Γληνού επραγματοποίησε προ ετών εις βάρος της εθνικής παιδείας» (*Ζωή*, 29.6.50, σ. 208).

Η παρουσία του Παπανούτσου ήταν σύντομη στο Υπουργείο Παιδείας. Επανήλθε ως Γενικός Διευθυντής στις 31 Ιανουαρίου 1952 και για δεκατρείς μήνες έως τις 24 Φεβρουαρίου 1953, μετά την άνοδο στην εξουσία του Παπάγου (Παπανούτσος, 1982, σ. 77). Η άνοδος της Ένωσης Κέντρου στην εξουσία, τον Νοέμβριο του 1963, επαναφέρει τον Παπανούτσο στη Γενική Γραμματεία του Υπουργείου, όπως και η νέα εκλογική επιτυχία τον Φεβρουάριο του 1964 (Παπανούτσος, 1982, σσ. 101, 103). Η επανααξιοποίησή του στον κεντρικό μηχανισμό του Υπουργείου Παιδείας έγινε λόγω του κύρους, της πλούσιας εμπειρίας, της γνώσης των εκπαιδευτικών ζητημάτων, της αποκρυσταλλωμένης άποψης για την επίλυσή τους, αλλά και επειδή ήταν μια από τις εμβληματικές μορφές της φιλελεύθερης διανόησης. Τέλος, είχε συμβάλει στον σχεδιασμό του εκπαιδευτικού προγράμματος για την Ένωση Κέντρου (Δοδοντσάκης, 1994, σ. 109).

Η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση επικρίθηκε από την πολιτική παράταξη της Ε.Ρ.Ε., τους συντηρητικούς εκπαιδευτικούς και πανεπιστημιακούς (Κ. Γεωργούλης, Ι. Θεοδωρακόπουλος, Π. Γεωργούντζος, Εταιρεία Ελλήνων Φιλολόγων, Φιλοσοφική Σχολή Αθηνών) (Δοδοντσάκης, 1994, σσ. 116-117).

Σε ψήφισμά της η Γενική Συνέλευση της Πανελληνίας Ένωσης Αδιορίστων Θεολόγων στις 15 Νοεμβρίου 1964, στον αθηναϊκό κινηματογράφο Ακροπόλ, καταδίκασε την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση της κυβέρνησης της Ένωσης Κέντρου, ενώ έκανε ειδική αναφορά σε βάρος του Γενικού Γραμματέα του Υπουργείου Παιδείας Ευάγγελου Παπανούτσου, «του οποίου τα συγγράμματα βρίθουν αντιχριστιανικών ιδεών».

Η Πανελλήνια Ένωση Θεολόγων με τη σειρά της κατέθεσε μήνυση στην Ιερά Σύνοδο της Εκκλησίας της Ελλάδος για αθεΐα, την οποία προσυπέγραφαν μεταξύ άλλων ο ακαδημαϊκός Παναγιώτης Μπρατσιώτης, ο πανεπιστημιακός Παναγιώτης Τρεμπέλας και ο τότε ιεροκήρυκας της Αρχιεπισκοπής Αθηνών Αυγουστίνος Καντιώτης, μετέπειτα μητροπολίτης Φλωρίνης. Στη μηνυτήρια αναφορά ο Παπανούτσος αποκαλούνταν «Ιούδας της Εκκλησίας». Η Σύνοδος της Εκκλησίας της Ελλάδος ανέθεσε την ενδελεχή έρευνα των βιβλίων του Παπανούτσου στους μητροπολίτες Φθιώτιδος και Μυτιλήνης με σκοπό να ληφθούν τα αναγκαία πνευματικά επιτίμια (Λαζανάς, 1990, σ. 166). Στις 15

Δεκεμβρίου 1964 αποστέλλεται στον Παπανούτσο επιστολή από δέκα αρχιμανδρίτες, με την οποία τον καλούν σε δημόσια συζήτηση που θα ξεκαθαρίσει τα πιστεύω του επάνω στα «θεμελιώδη δόγματα του Χριστιανισμού» (Ηλιού, 1987, σ. 39). «Εάν πεισθούν, δηλούν ότι θα ζητήσουν δημοσία συγγνώμη» διαβάζουμε στον τύπο της εποχής. Μεταξύ των αρχιμανδριτών ο πολύς Αυγουστίνος Καντιώτης (*Ελευθερία*, 18.12.64, σ. 1). Το περιοδικό *Σωτήρ*, της ομώνυμης οργάνωσης (Maczewski, 2002, σ. 301), σε άρθρο του με τίτλο «Μας χωρίζει άβυσσος» έρχεται με τη σειρά του να αποκαλύψει τις «υλιστικές απόψεις» του Παπανούτσου, που δεν έχουν θέση στα «Σχολεία της Χριστιανικής Ελλάδος» (Μαυροσκούφης, 2002, σ. 131, υποσ. 35).

Η Επιτροπή Αγώνος Φοιτητών Θεολογίας, με προκήρυξη προς τους φοιτητές και σπουδαστές των ανωτάτων σχολών κατά του Γενικού Γραμματέα του Υπουργείου Παιδείας, τους καλεί, όπως διαβάζουμε σε ρεπορτάζ του τύπου εκείνης της περιόδου, να «σεισουν τας Αθήνας» μετά την εορταστική περίοδο. Μεταξύ άλλων σημειώνει ότι «Είναι δυστυχώς αλήθεια, ότι αυτός, ο οποίος κρατεί εις τας χείρας του την Παιδείαν της Ελλάδος [...] δεν πιστεύει», «χλευάζει τον θεσμόν της οικογενείας, αρνείται την Ιδέαν της Πατρίδος. Κοροΐδευει την Θρησκείαν, το Δίκαιον και το Κράτος, κολακεύεται να πιστεύει ότι κατάγεται από τον πίθηκον, και εν γένει κλονίζει την πίστιν εις πάσαν παραδεδεγμένην αξίαν» (*Ελευθερία*, 20.12.1964, σ. 15). Οι τρεις έννοιες, πατρις-θρησκεία-οικογένεια, που αποτέλεσαν συνθηματική φράση και ήταν ο κεντρικός «τόπος» της καθεστωτικής συντηρητικής ιδεολογίας από τη μεταξική περίοδο μέχρι και τη δικτατορία των συνταγματαρχών, υποτίθεται ότι υπονομεύονται από τον Γενικό Γραμματέα του Υπουργείου Παιδείας.

Ο ίδιος ο Παπανούτσος στα Απομνημονεύματά του αναφέρει πως παρεκκλησιαστικά σωματεία διαδήλωναν στο κέντρο της Αθήνας με σύνθημα «Έξω από το Υπουργείο ο άθεος Παπανούτσος», ενώ δεν ήθελε να αναφέρει προς υπεράσπιση της θρησκευτικής του ορθοδοξίας το γεγονός ότι τα βιβλία του τα είχε ζητήσει ο Οικουμενικός Πατριάρχης Αθηνάγορας για την Πατριαρχική Βιβλιοθήκη, για να μην θεωρηθεί αιρετικός και ο ίδιος ο προκαθήμενος της Ορθοδοξίας (1982, σ. 109).

Δεν λείπουν και οι υπερασπιστές: στις 26 Νοεμβρίου 1964 ο Υφυπουργός Παιδείας Λουκής Ακρίτας καταθέτει υπόμνημα στην Ιερά Σύνοδο, υπερασπιστικό της προσωπικότητας και της θρησκευτικότητας του συνεργάτη του (*Ελευθερία*, 27.11.64, σσ. 1, 7· Ηλιού, 1987, σ. 38). Η Φοιτητική Ένωση του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης καταδίκασε την επίθεση ορισμένων αδιόριστων θεολόγων «κατεχομένων από θρησκόληπτο φανατισμό» (*Ελευθερία*, 4.12.64, σ. 3).

Επίσης, δημόσια πρόσωπα υπερασπίζονται τον Παπανούτσο, όπως ο δικηγόρος Αλέξανδρος Λυκουρέζος στο πλαίσιο συγκέντρωσης που οργάνωσε η Ε.Φ.Ε.Ε. στην αίθουσα Κρητών (*Ελευθερία*, 22.12.64, σ. 5). Ο ομιλητής δηλώνοντας πως έχει το διπλό χρέος απέναντι στον «πνευματικό άνθρωπο» Παπανούτσο και στην σχεδιαζόμενη εκπαιδευτική μεταρρύθμιση, χαρακτηρίζει τους πολέμιους του Γενικού Γραμματέα ως «νοσταλγούς σκοτεινών αντιδραστικών εκδηλώσεων», «γυμνούς κάθε πνευματικότητας», «αποστερημένους κάθε αληθινής θρησκευτικότητας», «εκπροσώπους της αντίδρασης». Οι κατηγορίες σε βάρος του Παπανούτσου, ότι είναι «αντίθρησκος» και «κομμουνιστής», δεν ευσταθούν, επειδή όλο το έργο του διακρίνεται από «έντονη θρησκευτικότητα»,

«πόθο απολύτρωσης», «επιθυμία έκστασης», «συνείδηση ανθρώπινης ατέλειας» και «σεβασμό ηθικής αξιολογικής κλίμακας».

Ο Λυκουρέζος καταφεύγει στην ιστορία για να δηλώσει τις συνέχειες που υπάρχουν στις συντηρητικές αντιδράσεις και στο περιεχόμενο που λαμβάνουν απέναντι σε κάθε προοδευτική εκπαιδευτική απόπειρα: αναφέρεται στην περίπτωση του Αλέξανδρου Δελμούζου και στα περίφημα «αθεικά», δηλαδή στη δημόσια διαμάχη που ξέσπασε το 1911 με αφορμή το πρωτοποριακό εκπαιδευτικό πείραμα που πραγματοποιήθηκε από τον Αλέξανδρο Δελμούζο στο Παρθεναγωγείο Βόλου (χρήση δημοτικής γλώσσας, εγκατάλειψη κλασικισμού, στροφή στη μελέτη του νέου ελληνισμού, μαθητοκεντρική διδασκαλία) (Γαζή, 2011, σσ. 101-181). Φωτογραφίζει την πολεμική των συντηρητικών στοιχείων της βολιώτικης κοινωνίας και του τοπικού κλήρου ως προηγούμενο της επίθεσης σε βάρος του σύγχρονου του Γενικού Γραμματέα του Υπουργείου Παιδείας. Δελμούζος και Παπανούτσος έχουν πολλά κοινά σημεία στην αφετηρία και στους αγώνες τους (Δοδοντσάκης, 1994, σ. 27).

3. Οι επιστολές των αναγνωστών: οι πολέμιοι

Ο εφημέριος του Αγίου Παντελεήμονος Ιωάννης Διώτης σε επιστολή του προς την *Εστία* με τίτλο «Ο αρνητής του Χριστιανισμού» (*Εστία*, 16.11.64, σ. 2) σημειώνει, απολογούμενος για τις μομφές μερίδας του πολιτικού τύπου ότι σε κήρυγμά του στις 8 Νοεμβρίου 1964 εναντίον του Παπανούτσου «επολιτικολόγησε»: «Το ότι εχαρακτήρισα τον Γεν. Γραμματέα του υπουργείου Παιδείας ως ακατάλληλον και επικίνδυνον διά την ορθήν κατεύθυνσιν της Εθνικής μας Παιδείας, ως την ορίζει το 16ο άρθρον του Συντάγματος, βασιζόμενην εις τας “ιδεολογικάς κατευθύνσεις του Ελληνοχριστιανικού Πολιτισμού”, τούτο οφείλεται μόνον εις λόγους ηθικής, εθνικής, πνευματικής και εκκλησιαστικής συνειδήσεώς μου. Ο κ. Παπανούτσος, κατέχων θέσιν υψίστης εθνικής και εκκλησιαστικής σημασίας, δεν είναι απλώς ένας αιρετικός ή ετερόδοξος, αλλ’ είναι αρνητής του Χριστιανισμού. Τα ίδια αυτού συγγράμματα ομιλούν περί τούτου. Λέγει ότι “η θρησκευτική συνείδηση” δεν είναι “καθολική και αντικειμενική”. Την “θρησκευτική πίστη” χαρακτηρίζει ως “μαγική” («Γνωσιολογία» σελ. 403-434). Και δηλοί ότι η δική του θρησκεία “ούτε Θεό χρειάζεται απαραίτητα ούτε λατρεία” (“Περί τέχνης”, σελ. 196). Ειδικώτερον περί του Χριστιανισμού φρονεί ότι ο «Χριστιανισμός ενανθρώπισε τον Θεό και τον έβαλε να μιλήση στους ανθρώπους με ανθρώπινη γλώσσα» (“Γνωσιολογία”, σελ. 402-416). Δηλαδή, ο Χριστιανισμός δεν είναι εξ αποκαλύψεως θρησκεία, αλλά ως ανθρώπινον κατασκευάσμα, διά λόγους σκοπιμότητας, αυτός επενόησε το μυστήριο της θείας ενανθρωπίσεως. Εις δε το βιβλίον του “Εφήμερα” (σελ. 93-94), γράφει ότι ο “Χριστιανισμός, τυφλός φανατισμός και μέθη μιας παρηγοριάς, αναπήδησε μεσ’ από τον πόνο και τις λαχτάρες ενός βασανισμένου, μικρού λαού”. Και εις τον επίλογον του βιβλίου του «Η Τριλογία του Πνεύματος» (σελ. 225) πάλιν αποκαλύπτει ποια είναι η πίστις του εις τον Χριστιανισμόν. “Μας λείπει, λέγει, η μία και μόνη θρησκευτική ιδέα. Δύο τέτοιες ιδέες πλάσαμε και συντρίψαμε ίσαμε σήμερα. Την προ-Ελληνική και τη Χριστιανική. Τα σημεία των καιρών δείχνουν πως κυφορείται μια τρίτη και μια τέταρτη και μια πέμπτη...”».

Ο Διώτης κλείνει την επιστολή του με την απόφασή της Ιεράς Συνόδου της 25^{ης}

Ιουνίου 1964 για τον Παπανούτσο, ότι «δεν είναι εμπειστευμένη η θρησκευτική και ηθική διαπαιδαγώγησις των Ελληνοπαίδων». Συνεπώς, όπως σημειώνει ο ίδιος, δεν «επολιτικολόγησα», αλλ' εκήρυξα ως ορθόδοξος και Έλλην ιερέυς, στηριζόμενος εις χωρίον της Αγίας Γραφής, κατά το οποίον “οι ασεβείς σοφίαν και παιδείαν εξουθενήσωσιν” (Παροιμ. α, 7)». Ο λόγος του συγκροτείται στο κεντρικό σημασιολογικό πεδίο γύρω από τις έννοιες «ορθόδοξος» και «Έλλην», που αποτελούν τις υπονομευόμενες κυρίαρχες αξίες λόγω των απόψεων του Παπανούτσου περί τη θρησκεία και τον Χριστιανισμό. Οι κατηγορίες «εθνικό», «ηθικό», «πνευματικό», «εκκλησιαστικό» συγκροτούν με τη σειρά τους το νομιμοποιητικό πλαίσιο της αυτόχρομα παρέμβασής του και της αυτοαναγόρευσής του σε θεματοφύλακα των εθνοθρησκευτικών αξιών μέσα στο εκπαιδευτικό σύστημα όπως αυτές είχαν διαμορφωθεί ήδη από την απελευθέρωση και μετά (Νούτσος, 2009, σσ. 118-125).

Της επιστολής του στην Εστία προηγήθηκε η κλήση του σε απολογία από την Αρχιεπισκοπή Αθηνών «διότι εχρησιμοποίησε τον άμβωνα διά πολιτικούς λόγους», ενώ «εδημιούργησεν επεισόδιον και εφιλόνικησεν με τον κ. Εύδην ιδιαίτερον γραμματέα του κ. Παπανούτσου» (Ελευθερία, 12.11.64, σ. 10). Ο Θεόδωρος Εύδης ήταν συνεργάτης στο φιλελεύθερο παιδαγωγικό περιοδικό *Παιδεία* (αργότερα μετονομάστηκε και *Παιδεία και Ζωή*), το οποίο εξέδιδε ο Παπανούτσος και με τη θεματολογία του προωθούσε τον εκσυγχρονισμό του εκπαιδευτικού συστήματος. Η παρουσία του Εύδη στο περιοδικό στο διάστημα έκδοσής του, 1952-1961, ήταν ιδιαίτερα γόνιμη σε αρθρογραφία (Καψαμπέλη, 2014, σσ. 26-27).

Ο ίδιος πάλι σε επιστολή του, στο *Βήμα* αυτή τη φορά, επαναλαμβάνει το μεγαλύτερο μέρος των παραπάνω θέσεων θέλοντας να αντικρούσει, μομφές σε βάρος του από τον χρονογράφο Παύλο Παλαιολόγο, τα κείμενα του οποίου είχαν μεγάλη απήχηση σε αναγνώστες όλων των κοινωνικών ομάδων, μεταξύ των οποίων και «παπάδων» και «ιεροκηρύκων» (Ξηντάρας, 2009, σ. 221). Ο Παλαιολόγος σε επιφυλλίδα του στο *Βήμα* στις 2 Δεκεμβρίου 1964 με τον τίτλο «Κηρύγματα» επέκρινε τον εφημέριο για το περιεχόμενο των κηρυγμάτων του. Έτσι, ο Ιωάννης Διώτης σημειώνει: «Ο άμβων ουδέποτε εσιώπησε κατά των αιρέσεων και των αιρετικών [...] Αλλά και κατά βασιλέων και αυτοκρατόρων εβροντοφώναξεν ο άμβων» (*Το Βήμα*, 9.12.64, σ. 7). Η παρέμβαση του Διώτη στην τότε συγκυρία νομιμοποιείται στην παράδοση παρρησίας λόγου που έχει η Εκκλησία έναντι κάθε εξουσίας και παρέκκλισης από τους υπονομευτές της ορθοδοξίας.

Στο πλαίσιο μιας συστηματικής «ηθικοποίησης» της κοινωνίας, όπου το ήθος ήταν συνώνυμο της εθνικοφροσύνης, ο συντάκτης της επιστολής αυτοαναγορεύεται ως ένας από τους γνησιότερους εκφραστές και θεματοφύλακες των «εθνικών ιδεωδών» και της «παράδοσης». Παράλληλα, η εθνικοφροσύνη επιστρατεύεται προκειμένου να οροθετηθεί η πολιτική ταυτότητα κομμάτων και προσώπων, εν προκειμένω του Γενικού Γραμματέα του Υπουργείου Παιδείας (Μητσοπούλου, 2014).

Στην πρωτοσέλιδη τακτική του επιφυλλίδα με τίτλο «Τι πιστεύω», ο Ευάγγελος Παπανούτσος διατυπώνει τον θρησκευοφιλοσοφικό του στοχασμό, χωρίς να κρύψει την απορία του ότι «είναι κουτό, κάτι περισσότερο: εξοργιστικό, να του ζητούν μερικοί αυτόκλητοι κήνσορες της πνευματικής ζωής του τόπου μας: να πει «δημόσια» τι

Θεό πιστεύει» (*Το Βήμα*, 3.12.64, σ. 1). Με εκτενή αποσπάσματα από παλιότερες επιφυλλίδες του στο Βήμα για «το νόημα της Θρησκείας», «το ιστορικό νόημα του Χριστιανισμού», «την ουσία του Χριστιανισμού» και, τέλος, «τον Υίο του ανθρώπου», καλεί τον αναγνώστη να τα μελετήσει και να αποφανθεί «αν μπορεί ή όχι μια Κυβέρνηση Δημοκρατική να εμπιστευθή μιαν υψηλή εκπαιδευτική θέση στο συγγραφέα τους» (*Το Βήμα*, 3.12.64, σ. 2).

Ο αρχιμανδρίτης Επιφάνιος Θεοδωρόπουλος, σε επιστολή του προς την *Εστία*, σημειώνει: «Σχολιάζουσα η “Εστία”, χθες, το οικτρόν χθεσινόν δημοσίευμα του κ. Ευάγγελου Παπανούτσου, ορθότατα γράφει ότι το δημοσίευμα αυτό αποτελεί ουχί ομολογίαν πίστεως, αλλ’ ομολογίαν απιστίας! Αντί ο κ. Παπανούτσος να παραπέμψη εις κείμενα αυτού ομολογούντα σαφώς πίστιν εις βασικά δόγματα της Χριστιανικής Θρησκείας, επικαλείται ωραιολογίας τινάς περί της... γλυκύτητος ή της αυστηρότητος του Ιησού, περί αγάπης, περί δέους, περί θρησκευτικών συγκινήσεων του κόσμου κλπ. Τοιαύτας όμως ωραιολογίας και κενολογίας δύναται τις να εύρη και εις τα κείμενα των πλέον διασήμων αρνητών του χριστιανισμού. Ούτω π.χ. ο κορυφαίος των αρνητών Ερνέστος Ρενάν δεν δυσκολεύεται να ονομάση τον Ιησούν «ευγενή μυσταγωγόν», «κάτοχον θείας ειρήνης», «μεγάλην ψυχήν», «ανυψωτήν του κόσμου», «ιδρυτήν της πνευματικώτερας Θρησκείας ή μάλλον της απολύτου Θρησκείας» κλπ. Δεν γνωρίζω τα εν Γαλλία, αλλά δεν φαντάζομαι ότι ο Ρενάν –όμοιος από μιας απόψεως, αλλά τουλάχιστον ευθύτερος του κ. Παπανούτσου– θα διενόηθη ποτέ να ισχυρισθή, επί τη βάσει των ανωτέρω φράσεών του, ότι είναι πιστός χριστιανός και όχι δεινός αρνητής και πολέμιος του Χριστιανισμού! ... Άλλωστε, τις η χρεία άλλων αποδείξεων; Οι εργάται της επιστήμης και των γραμμάτων, γράφει το δημοσίευμα του κ. Παπανούτσου, «δεν απαγγέλλουν ένα “Πιστεύω” που το έχουν άλλοι γραμμένο, αλλά κάθε μέρα, κάθε ώρα κάθε στιγμή, «εξομολογούνται δημόσια» σαν τους πρώτους χριστιανούς». Λοιπόν ας μην ματαιοπονώμεν! Ο κ. Παπανούτσος δεν πρόκειται να απαγγείλη το «Πιστεύω της Θρησκείας μας, που «το έχουν άλλοι γραμμένο»!.. Ας λάβη τούτο υπ’οψιν η Ι. Σύνοδος. Η δε σύγκρισις προς τους... πρώτους χριστιανούς είναι αυτόχρημα εξοργιστική. Διότι οι πρώτοι χριστιανοί ωμολόγουν καθ’ εκάστην, δι’ αίματος, τον Τριαδικόν Θεόν και τον Θεάνθρωπον Ιησούν Χριστόν, τον εκ Παρθένου γεννηθέντα και αναστάντα εκ νεκρών, προς σωτηρίαν του κόσμου. Ενώ ο κ. Παπανούτσος ούτε διά σταγόνων μελάνης δεν έδωκε τοιαύτην ομολογίαν» (*Εστία*, 7.12.64, σ. 2).

Ο επιστολογράφος συσχετίζει τον Παπανούτσο με τον Γάλλο διανοητή, φιλόλογο, ερευνητή και φιλόσοφο Ερνέστο Ρενάν, ο οποίος με τον λυρισμό και την ευαισθησία του επιχειρούσε να ακολουθήσει ως προς το πρόσωπο του Ιησού μια μέση γραμμή μεταξύ των συντηρητικών θέσεων του ρωμαιοκαθολικισμού και των νεότερων αρνητών του υπερφυσικού. Οι απόψεις που διατύπωσε προώθησαν έναν επιστημονικό σκεπτικισμό σε κάθε πεδίο των ενδιαφερόντων του, κάτι που τον έφερε σε σύγκρουση με τους θεσμούς οι οποίοι προέβαλλαν και στήριζαν παραδεδομένες βεβαιότητες (Αγουρίδης, 2000, σσ. 288). Η πολεμική σε βάρος του Ρενάν στον ελλαδικό χώρο, αν και όχι συστηματική, έχει προηγουμένο ήδη από την εποχή της επίσκεψης που πραγματοποίησε στην Ελλάδα στα 1865 (Μποτοροπούλου, 1993, σσ. 124-141). Η ταύτιση και ο συσχετισμός του Παπανούτσου με τον Ρενάν αποσκοπεί ακριβώς στην αποδυνάμωση της θέσης του πρώτου.

Οι πολέμιοι κατά κύριο λόγο είναι φορείς εκκλησιαστικών αξιωμάτων. Εστιάζουν, την επίθεσή τους, στις θρησκευοφιλοσοφικές πεποιθήσεις του Παπανούτσου, ο οποίος αντιμετωπίζει τη θρησκεία ως κοινωνικό φαινόμενο συνδέοντάς την άμεσα και με τις ιστορικές συνθήκες (Τερέζης, 2003).

Η μέθοδος που χρησιμοποιούν είναι η επιλεκτική χρήση αποσπασμάτων από τα έργα του. Θα παρατηρήσει χαρακτηριστικά ο Παπανούτσος, για την πρακτική του δημοσιογράφου Νικόλαου Βεντήρη της εφημερίδας *Εμπρός*, στην πολεμική του εναντίον του το 1950, κάτι που ίσχυε φυσικά και για την πολεμική που δέχθηκε στη συγκυρία του 1964-65: «αποσπούσε από την εννοιολογική και ρηματική αλληλουχία του κειμένου φράσεις των βιβλίων μου [...] και τους έδινε, χωρίς ντροπή και ενδοιασμούς, νόημα ακριβώς αντίθετο από το δικό μου» (1982, σ. 73).

Αμφισβητούν το θρησκευτικό του φρόνημα θέλοντας να σπιλώσουν την υπόληψή του, συκοφαντώντας τον, υβρίζοντάς τον και τελικά υπονομεύοντας το κύρος του. Ο λόγος τους είναι οξύς, καταγγελτικός και πολεμικός. Αν και η μεταρρύθμιση του 1964 δεν αμφισβήτησε την κυριαρχία των «ελληνοχριστιανικών αρχών» στην εκπαίδευση (Μαυροσκοφής, 2002, σ. 130), εντούτοις οι πολέμοί της επιτίθενται στους εμπνευστές της κατηγορώντας τους για υλιστικές αρχές με επικίνδυνες συνέπειες για τον «φρονηματισμό» των νέων. Ο προσανατολισμός της εκπαίδευσης, όπως και ολόκληρης της κοινωνίας, δεν μπορεί παρά να είναι ελληνοχριστιανικός και όποιος δεν τον υπηρετεί στηλιτεύεται.

Το ιδεολόγημα του ελληνοχριστιανικού πολιτισμού, βασική εκδοχή της εθνικής ιδεολογίας, αρθρωμένης ήδη από το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα, ακμάζει στο μεγαλύτερο διάστημα του 20ού αιώνα, αποτελώντας την αιχμή του δόρατος της εμφυλιακής και μετεμφυλιακής αντικομμουνιστικής προπαγάνδας (Γαζή, 2004, σ. 62· Makrides, 2010, σ. 255). Το ιδεολογικό οπλοστάσιο των συντηρητικών κυβερνήσεων τη δεκαετία του '50 σταδιακά έχανε την επιρροή του στην ελληνική κοινωνία και κυρίως σε πιο δυναμικά στοιχεία της, όπως η νεολαία. Η αντιδράσεις στις θρησκευτικές πεποιθήσεις ενός ανώτατου υπηρεσιακού παράγοντα του Υπουργείου Παιδείας δεν εντάσσονταν μόνο στα πλαίσια της προσπάθειας για την εδραίωση του αντικομμουνισμού, αλλά, όπως σημειώνει ο Κώστας Κατσάπης, «ξέφευγε από την υπεράσπιση του ατομικού δικαιώματος των πολιτών στη θρησκευτικότητα και κατέληγε να αποτελεί ιδεολογικό προμαχώνα μιας πρακτικής καταπιεστικής σε ατομικό και συλλογικό επίπεδο» (Κατσάπης, 2012, σ. 289).

4. Οι επιστολές των αναγνωστών: οι υπερασπιστές

Ο Παπανούτσος δεν ομολόγησε ποτέ ευθέως την πίστη του, αλλά παρέπεμπε τους αναγνώστες των άρθρων του στο συγγραφικό του έργο, στο οποίο, όπως ισχυριζόταν, διαφαινόταν η πίστη του (Δοδοντσάκης, 1994, σ. 119, υποσ. 1).

Δεν λείπουν φυσικά και οι υποστηρικτές του Γενικού Γραμματέα του Υπουργείου Παιδείας. Προσωπικές αναμνήσεις για τη θρησκευτική ευσέβεια του Παπανούτσου επιστρατεύονται προς υπεράσπισή του. Μια αναγνώστρια θεολόγος, καθηγήτρια ενός Γυμνασίου Θηλέων στη Λαμία, γράφει: «Ο κ. Παπανούτσος διέμενε εις το Παγκράτι

Αθηνών [...] και εις την ενορίαν του Προφήτου Ηλίου, όπου εφημέριος ήτο ο αείμνηστος πατέρας μου Χαράλαμπος Λελούδας. Μέχρι του έτους 1959, οπότε διεμείναμεν και ημεείς εκεί, επί σειρά ετών, την 1ην εκάστου μηνός, εκαλείτο ο αείμνηστος πατέρας μου από τον κ. Ε. Παπανούτσον να ψάλλη αγιασμόν εις το σπίτι του. Παρακαλώ να σημειωθή ότι δεν επήγγαιεν ο πατέρας μου εξ ιδίας πρωτοβουλίας, αλλ' εκαλείτο διά την τέλεσιν του αγιασμού» (*Το Βήμα*, 8.12.64, σ. 11).

Άλλος αναγνώστης, ιατρός από την Πτολεμαΐδα, σημειώνει υπερασπιστικά, στην κατά του Παπανούτσου κίνηση μερίδας θεολόγων: «Δεν αναλογίζονται ότι, αν σήμερα η Θρησκεία περνά μια παρακμή, είναι γιατί οι αντιπρόσωποί της δεν ανταποκρίνονται εις ό,τι η Χριστιανοσύνη διδάσκει. Δεν μπορούν να αντιληφθούν ότι, αν ο κόσμος δεν πατά στην Εκκλησία, είναι γιατί έγιναν, εξ αιτίας ωρισμένων ανεπιθύμητοι;» (*Το Βήμα*, 8.12.64, σ. 11). Η απόκρουση της πολεμικής επικεντρώνεται στις εκκλησιαστικές πρακτικές, έστω και με υπαινικτικό τρόπο, και στην ασυνέπεια λόγων και έργων η οποία χαρακτηρίζει τη στάση ορισμένων εκπροσώπων της Εκκλησίας, που λειτούργησε αποξενωτικά για το ποίμνιο.

Υπό τον τίτλο «ο φαύλος κύκλος του σκοταδισμού», δικηγόρος αναγνώστης της εφημερίδας Ελευθερία, η οποία είναι πολιτικά προσανατολισμένη, έως το 1965, στο χώρο του Κέντρου (Νικολακόπουλος, 2008, σ. 96), σημειώνει μεταξύ άλλων ότι «ο φαύλος, στην κυριολεξία, κύκλος των ανθρώπων που κάθε φορά –από γενεά σε γενεά– επιδιώκουν το κατρακύλισμα του “λίθου του Σισύφου” της παιδείας μας και την οριστική καταδίκη των παιδιών μας και των νέων του τόπου αυτού στον σκοταδισμό, την αμάθεια ή την εγκληματική ημιμάθεια, άρχισε να ξεπροβάλλη πάλι στον ορίζοντα με την μορφήν των “αγανακτισμένων” “χριστιανών”... πολιτών και κληρικών!! [...] “Άθεος ο Παπανούτσος”, καταγγελία εναντίον του, στην Ιεράν Σύνοδον σήμερα! [...] Η “εξόρμησις” άρχισε και ασφαλώς θα συνεχισθή» (*Ελευθερία*, 1.1.65, σ. 14).

Με αφορμή ομιλία που έδωσε «ο μεγάλος στοχαστής μας κ. Ευ. Παπανούτσος», στον κινηματογράφο Αχιλλείον της πόλης του Βόλου, «ο αξεπέραστος διανοητής», όπως τον χαρακτηρίζει άλλος επιστολογράφος, θα σχολιάσει τις αναφορές του ομιλητή σε θεολογικά ζητήματα: «Οι έννοιες Θεός, Θρησκεία, Πατρίδα κι άνθρωπος γίνηκαν στόχοι της προσοχής του. Είναι να θλίβεται κανένας, ύστερ' απ' αυτά, για το κατάντημα των φανατισμένων κληρικών μας, που ξεσπάθωσαν ενάντια του. Γιατί; Γιατί αυτή η εμπάθεια; Αντί να ευγνωμονούμε το Θεό και τη μοίρα, γιατί βρέθηκε επιτέλους ο άνθρωπος να χαράξει ανυψωτικές κατευθύνσεις στους χώρους της Παιδείας, ξεσηκωνόμαστε, συκοφαντώντας αυτόν που έχει γίνει παρανάλωμα του έργου. Στα χαμένα, φυσικά όλα. Ο κ. Παπανούτσος έχει κερδίσει την ευγνωμοσύνη της ιστορίας και του μέλλοντος. Χαρά σ' αυτόν που έχει σώσει την ψυχή του, τιμή στην Ελλάδα, που τον γέννησε» (*Το Βήμα*, 22.5.65, σ. 7).

Και οι υπερασπιστές του δεν επικεντρώνονται, με τη σειρά τους, στην ανάπτυξη του στοχασμού του υπερασπιζόμενου, αλλά στην έξαρση των θρησκευτικών ευαισθησιών του ή σε γενικόλογους διθυράμβους για το πνευματικό ανάστημα του Παπανούτσου. Ο λόγος τους δεν χαρακτηρίζεται από εκτενείς αναφορές στα έργα του στοχαστή, αφού αποσκοπούν περισσότερο στην αυθόρμητη έκφραση συμπαράστασης στο πρόσωπο του

στοχοποιημένου από τη συντηρητική μερίδα Γενικού Γραμματέα. Επίσης, φαίνεται ότι η επιχειρηματολογία τους στερείται συστηματικής φιλοσοφικής προπαιδείας. Έτσι, η σχετική επιστολογραφία αποκτά χαρακτήρα θρησκευτικής ιδεολογικοποίησης. Ο Ευάγγελος Παπανούτσος, αναφερόμενος στα Απομνημονεύματά του στην μεγάλη απήχηση που είχαν οι διαλέξεις του σε διάφορες πόλεις της Ελλάδος, στην περίοδο που υλοποιούσε την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση, την αποδίδει «όχι στην πρόθεση να τιμηθεί το πρόσωπό μου, αλλά στην απήχηση που είχε το εκπαιδευτικό πρόγραμμα της νέας Κυβέρνησης, και στις ελπίδες του Λαού για την ανόρθωση της εγκληματικά παραμελημένης έως τότε παιδείας μας» (1982, σ. 103).

Σε μια παραδοσιακή κοινωνία όπως η ελληνική, κοινωνία έντονα θρησκευόμενη, με εμπεδωμένο τον εθνικό ρόλο της θρησκείας στο πλευρό της κυρίαρχης πολιτικής ιδεολογίας (Kokosalakis, 1987), το έδαφος ήταν εύφορο για τη δημιουργία και τη δράση ενός αντιδιαφωτιστικού μπλοκ, το οποίο συγκροτούμενο από την επίσημη Εκκλησία και πολλούς άλλους Ορθόδοξους κύκλους (Ιερά Σύνοδος, Επίσκοποι, παραεκκλησιαστικά σωματεία, αντικομμουνιστικά σωματεία, συνδικάτα σφραγίδες, φιλανθρωπικά ιδρύματα, σχολεία, σχολές και πανεπιστήμια, απλοί ιδιώτες), στρεφόταν κατά όσων στη διάρκεια του 20^{ου} αιώνα είχαν υπονομεύσει τις παραδοσιακές αξίες του ελληνοχριστιανικού πολιτισμού και ειδικότερα του Διαφωτισμού, που γέννησε κοινωνίες παρακμής. Τα θρησκευτικά κηρύγματα της περιόδου καταγγέλλουν τον κομμουνισμό και κάθε είδος προοδευτικών ιδεών ως αθεϊστικών, αντιχριστιανικών (Κατσάπης, 2010, σσ. 281-290· Μελετόπουλος, 1993, σσ. 110-111· Μητσοπούλου, 2014, σσ. 177). Γι' αυτή την παράταξη η εκπαίδευση έπρεπε να είναι εθνική και ορθόδοξη, και αυτό διατράνωσαν στα πλαίσια της αρθρογραφίας και επιστολογραφίας τους οι διάφοροι θεσμικοί και μη εκπρόσωποί της (Μαλαχία & Τσιμπούκα, 2004, σ. 59), κατά της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης του 1964 αλλά και των εμπνευστών και φορέων της με πρωτοκορυφαίο τον Ευάγγελο Παπανούτσο.

Η δημοσιογράφος Θάλεια Κολουβά σε σχόλιό της σε εφημερίδα φίλα προσκείμενη στο κυβερνών κόμμα της Ενώσεως Κέντρου, στην *Ελευθερία*, με τίτλο «Η πολεμική εναντίον του Παπανούτσου - Ασχημίες καπλήλων» συνοψίζει τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα της πολεμικής σε βάρος του Γενικού Γραμματέα του Υπουργείου Παιδείας με άξονα τις θρησκευτικές πεποιθήσεις του: «Η πολεμική άρχισε ευθύς μετά την αναγγελία των εκπαιδευτικών μέτρων και έλαβε εξελικτική μορφή οξυτάτης προσωπικής επίθεσης. [...] Η επίθεση άνοιξε νέο μέτωπο και πήρε για σημαία της την κινδυνεύουσα θρησκεία. [...] Δεν είχαν πλέον την εθνικοφροσύνη για να ντύσουν την γύμνια τους και σήκωσαν το λάβαρο της θρησκοφροσύνης για να παγιδεύσουν αφελείς, εύπιστους και μερικούς συμφεροντολόγους. Παραβιάζοντας ζήτημα θρησκευτικό, με την ελπίδα να φανατίσουν τους πιστούς και να προκαλέσουν εξέγερση τεχνητή. Εξώθησαν τους αδιόριστους θεολόγους σε δηλώσεις και εκδηλώσεις ασυμβίβαστες με το γράμμα και το πνεύμα της θρησκείας και αντίθετες με τον ρόλο τους στην κοινωνία. [...] Πρόθυμοι συνεπίκουροι και μερικοί κληρικοί κατακεραύνωσαν με ιερό ζήλο από τον άμβωνα της εκκλησίας τον κ. Παπανούτσο, χωρίς ούτε τον χώρο, ούτε το σχήμα τους, ούτε το εκκλησίασμα να σεβασθούν. [...] Αλλ' οι αμύντορες του κλασικισμού και θρησκευτισμού δεν περιορίστηκαν στην προπαγάνδα. Πήραν τα έργα του κ. Παπανούτσου, τάβαλαν στο ανατομικό τραπέζι, τα εγχείρησαν με την μέθοδο που εγχειρίζουν οι εκδορείς τους

αμνούς και τα παρέδωσαν στο πυρ το εξώτερο, κραυγάζοντας: Άθεος! Άθεος!! [...] Τα έργα δεν γράφηκαν τώρα, ήσαν γραμμένα από καιρό και γεννιέται η απορία, πώς οι νέοι σταυροφόροι δεν σκέφθηκαν να τα εντάξουν στους σκοπούς τους νωρίτερα; Ίσως διότι δεν είχαν προβλέψει ότι θα ανέτelle η ημέρα να αναμορφωθεί η παιδεία και ότι θα έγραφε ο κ. Παπανούτσος τις καταστατικές αρχές στον νέον χάρτη της» (Ελευθερία, 13.12.64, σσ. 9,12).

Τελικά, η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1964 θα πέσει θύμα και της διάσπασης της Ενώσεως Κέντρου και τελικά της δικτατορίας.

5. Στη μεταπολίτευση

Κατά την περίοδο της μεταπολίτευσης ο Ευ. Παπανούτσος εξελέγη βουλευτής επικρατείας με την Ένωση Κέντρου. Η κριτική για την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1965 είχε υποχωρήσει, όταν μάλιστα αποτέλεσε τον βασικό κορμό της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης του 1976. Ο Παπανούτσος θα συμμετάσχει στη σύσκεψη που πραγματοποιήθηκε στο Υπουργείο Παιδείας υπό την προεδρία του τότε πρωθυπουργού Κωνσταντίνου Καραμανλή στις 27 Ιανουαρίου 1976, η οποία μεταξύ άλλων αποφάσισε την καθιέρωση της διδασκαλίας της δημοτικής γλώσσας σε όλες τις βαθμίδες της εκπαίδευσης (Το Βήμα, 28.1.76, σ. 1· Χαραλάμπους, 2007, σ. 128-131). Η παρουσία του Παπανούτσου σφράγιζε τη μη μονοκομματική προέλευση των μελών της σύσκεψης και τη βαρύτητα που έδινε η κυβέρνηση στο ζήτημα. Παράλληλα, καταδεικνυόταν και η απόπειρα υπέρβασης από στενά περιορισμένες, κομματικές και φορτισμένες από τη μετεμφυλιακή τους υφή πολιτικές, μέσα από την εκπροσώπηση ενός ευρέος φάσματος ιδεών (Πετροπούλου, 2012, σ. 142· Χαραλάμπους, 2008, σσ. 468-476).

Η υιοθέτηση της δημοτικής στο επίσημο εκπαιδευτικό σύστημα της χώρας εκ μέρους της κυβέρνησης της Νέας Δημοκρατίας θα προκαλέσει στους «κατάπληκτους» και «καταγανακτισμένους» οπαδούς «της εθνικόφρονος παρατάξεως», όπως σημειώνει χαρακτηριστικά επώνυμος επιστολογράφος της εφημερίδας, τη διερώτηση αν ψήφισαν τη Νέα Δημοκρατία για να εφαρμόσει την πολιτική της πρώην Ένωσης Κέντρου. Ο επιστολογράφος βρίσκει την αφορμή για να θίξει τις απόψεις του Παπανούτσου, του «εμπνευστή της “Έχπαιδευτικιάς” (sic) Μεταρρύθμισης» περί των «ελληνοχριστιανικών ιδεωδών», όταν έγραφε σε επιφυλλίδα του στην εφημερίδα Το Βήμα στις 11 Φεβρουαρίου 1957 μεταξύ άλλων ότι, «δεν υπάρχουν ούτε Ελληνοχριστιανικός πολιτισμός, ούτε ιδανικά απορρέοντα εξ αυτού» (Εστία, 26.2.76, σ. 2).

Για τον επιστολογράφο απόψεις σαν αυτές που διατύπωνε ο Παπανούτσος δεν σχετίζονταν με την εθνικοφροσύνη, την παραταξιακή ταυτότητα ενός δεξιού κόμματος όπως η Νέα Δημοκρατία. Δύο χρόνια μετά την πτώση της δικτατορίας, η οποία ήταν η ακρότατη εκδοχή του μετεμφυλιακού κράτους της δεξιάς, υπήρχαν ακόμα τμήματα της ελληνικής κοινωνίας, μια μερίδα του συντηρητικού κόσμου, τα οποία εκδήλωναν την αφοσίωσή τους στους ιδεολογικούς πυλώνες της μεταπολεμικής Ελλάδας 1949-1967: την εθνικοφροσύνη και την ελληνοχριστιανική ιδεολογία, τα οποία συνιστούσαν κριτήριο αξιολόγησης πολιτών και πολιτικών (Χαραλάμπους, 2006, σ. 67). Όμως, «ο κόσμος και οι αξίες των “νοικοκυραίων” ήταν πάντα παρούσες και ενεργές, αλλά δεν

μπορούσαν να αποτελέσουν σημείο αναφοράς του δημόσιου και ιδεολογικού λόγου της ανασυσταθείσας συντηρητικής παράταξης» (Βούλγαρης, 2001, σ. 60).

6. Συμπεράσματα

Η θεσμοθετημένη από την Ένωση Κέντρου εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1964 πολεμήθηκε με σφοδρότητα και με πολιτικοϊδεολογικά επιχειρήματα. Στοχοποιήθηκαν οι βασικοί εκφραστές της, όπως ο Ευάγγελος Παπανούτσος, ο οποίος κλήθηκε να αναλάβει τη θέση του Γενικού Γραμματέα του Υπουργείου Παιδείας και υποχρεώθηκε να διεξαγάγει πολυμέτωπο ιδεολογικό αγώνα για να αποκρούσει την όχι πάντα καλόπιστη αντίδραση των ποικίλων συντηρητικών ομάδων. Η πολεμική ασκήθηκε και από τις στήλες των αναγνωστών των πολιτικών εφημερίδων της εποχής. Οι επιστολές των αναγνωστών, πολεμικές ή υπερασπιστικές, που δημοσιεύτηκαν αφορούσαν και στις θρησκευτικές του πεποιθήσεις, δεν καλύπτουν μεγάλο χρονικό διάστημα, ωστόσο εντάσσονταν στο πλαίσιο της αντίδρασης στην Εκπαιδευτική Μεταρρύθμιση που σε μεγάλο βαθμό έφερε τη σφραγίδα του.

Η πολεμική που μετατοπίστηκε σε άλλα ζητήματα πέραν του πυρήνα της μεταρρύθμισης, άγγιξε τη συκοφαντία την εκτόξευση προσωπικών ύβρεων, ωστόσο κατόρθωσε ο βαλλόμενος Παπανούτσος με το έργο του και την προσωπικότητά του να ευαισθητοποιήσει την κοινή γνώμη. Ο λόγος των διαφωνούντων είναι πιο πολύ αρνητικός, αναιρετικός, σε ελάχιστο βαθμό καταφατικός ή ουδέτερος. Η άρνηση και η αντίδραση πλεονάζουν ενώ το πρόσωπο του Παπανούτσου στοχοποιείται ως αντίπαλος. Αυτό που έπρεπε να αποδειχθεί ήταν ότι η μεταρρύθμιση ήταν ομοούσια με τον εμπνευστή της, άρα απορρίψιμη, αφού εξέφραζε το πνεύμα του.

Έτσι με τις τοποθετήσεις τους οι αναγνώστες δεν προάγουν τον κριτικό αναστοχασμό ή τον κριτικό, λελογισμένο και εποικοδομητικό διάλογο της θρησκευοφιλοσοφικής σκέψης του Παπανούτσου, του θεωρητικού, επιτελικού, επιστήμονα και πολιτικού της εκπαίδευσης, αφού πρόκειται για ιδεολογική ανάγνωση της φιλοσοφίας και του στοχασμού του. Και φυσικά δεν προάγουν τον εποικοδομητικό διάλογο με τις εκπαιδευτικές αντιλήψεις που εξέφραζε, αδυνατώντας να συλλάβουν τις κοινωνικοοικονομικές μεταβολές που σημειώνονται στη μετεμφυλιακή ελληνική κοινωνία ή τη μεταβολή των πολιτικών όρων που σημειώνονται στη μεταπολιτευτική περίοδο.

Όπως θα σχολιάσει ο Παπανούτσος στα Απομνημονεύματά του για την πολεμική που δέχθηκε κατά την περίοδο αυτή, «είναι αδύνατο να δέχθηκε ποτέ άνθρωπος στην Ελλάδα [...] το δημοσιογραφικό σφυροκόπημα που γνώρισα εγώ από το 1950 έως σήμερα. Έγινα “διαβόητος”...» (1982, σ. 70).

Με δεδομένη τη διατύπωση κατηγοριών, ιδεολογικά φορτισμένων από διάφορα πρόσωπα και φορείς, εναντίον μεταρρυθμίσεων στον χώρο της εκπαίδευσης τόσο στην Ελλάδα, όσο και στο εξωτερικό, θα ήταν διαφωτιστική η συγκριτική μελέτη της πολεμικής που άρθρωσαν διά του τύπου, οι αναγνώστες εντύπων, σε άλλες χώρες, εναντίον των σχεδιαστών των εκπαιδευτικών μεταρρυθμίσεων με την επίκληση των θρησκευτικών πεποιθήσεών τους. Επίσης η έρευνα του facebook, ενός πολύ δημοφιλούς

κοινωνικού δικτύου, που μπορεί να επηρεάζει την κοινή γνώμη και να διαμορφώνει απόψεις, θα ήταν ένα χρήσιμο πεδίο μελέτης, ερμηνείας και κατανόησης της ανάπτυξης της σχετικής ρητορικής-πολεμικής.

Η έρευνα μας υποδεικνύει τελικά ότι είναι αναγκαία μια πολύ βαθύτερη αλλαγή της αντίληψης για την άσκηση των εκπαιδευτικών πολιτικών: της συνειδητοποίησης του πολυδιάστατου πρίσματος μέσα από το οποίο οι αρμόδιοι φορείς σχεδιασμού εκπαιδευτικής πολιτικής θα πρέπει να προσεγγίζουν την εκπαιδευτική αλλαγή. Όστε να κατανοηθεί ότι οι αλλαγές απαιτούν χρόνο, κόπο και πολλή προσπάθεια για να γίνουν αποδεκτές, να εμποτιστούν και να ριζώσουν στην ελληνική κοινωνία.

Πηγές

Εφημερίδες:

Εμπρός, 1950

Ελευθερία, 1964, 1965

Εστία, 1964, 1976

Το Βήμα, 1964, 1965

Περιοδικά:

Ζωή, 1950

Βιβλιογραφία

Αγουρίδης, Σ. (2000). *Ερμηνευτική των ιερών κειμένων. Προβλήματα - μέθοδοι εργασίας στην ερμηνεία των Γραφών*. Αθήνα: Άρτος Ζωής.

Αδάμου, Μ. (2002). *Το εκπαιδευτικό σύστημα στην υπηρεσία του εθνικού κράτους. Η ελληνική περίπτωση «1950-1976»*. Αθήνα: Παπαζήσης.

Βούλγαρης, Γ. (2001). *Η Ελλάδα της μεταπολίτευσης 1974-1990. Σταθερή δημοκρατία σημαδεμένη από τη μεταπολεμική ιστορία*. Αθήνα: Θεμέλιο.

Βώρος, Φ. (1987). Η εκπαιδευτική πραγματικότητα στη χώρα μας κατά την περίοδο 1944-1960 και η διαμόρφωση της εκπαιδευτικής πολιτικής του Ε. Π. Παπανούτσου. Στο *Πρακτικά του Συμποσίου: Ε. Π. Παπανούτσος ο παιδαγωγός και ο φιλόσοφος*, Ιωάννινα, 30.10-1.11.1985, Ιωάννινα, Δωδώνη - Μέρος Τρίτο, *Επιστημονική Επετηρίδα του τμήματος Φιλοσοφίας, Παιδαγωγικής και Ψυχολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων* (σσ. 17-29). Ιωάννινα.

Γαζή, Ε. (2004). *Ο δεύτερος βίος των Τριών Ιεραρχών. Μια γενεαλογία του «Ελληνοχριστιανικού πολιτισμού»*. Αθήνα: Νεφέλη.

Γαζή, Ε. (2011). *Πατρίς, θρησκεία, οικογένεια. Ιστορία ενός συνθήματος 1880-1930*. Αθήνα: Πόλις.

Δοδοντσάκης, Γ. (1994). *Η προσωπογραφία του Ε. Π. Παπανούτσου. Ο παιδαγωγός και ο πολιτικός της εκπαίδευσης*. Αθήνα: Σύγχρονη Εκπαίδευση.

Ηλιού, Μ. (1987). Δυναμική και όρια ενός μεταρρυθμιστικού σχεδίου. Στο *Πρακτικά του Συμποσίου: Ε. Π. Παπανούτσος ο παιδαγωγός και ο φιλόσοφος*, Ιωάννινα, 30.10-1.11.1985, Ιωάννινα, Δωδώνη-

- Μέρος Τρίτο, Επιστημονική Επετηρίδα του τμήματος Φιλοσοφίας, Παιδαγωγικής και Ψυχολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων* (σσ. 31-45). Ιωάννινα.
- Καζαμιάς, Α. (2011). Η κατάρα του Σίσυφου στην Ελληνική Εκπαιδευτική Μεταρρύθμιση, 1964-2000: Μια κοινωνικο-πολιτική και πολιτισμική ερμηνεία. Στο Σ. Μπουζάκης (Επιμ.) *Πανόραμα ιστορίας της εκπαίδευσης. Όψεις και Απόψεις. Τόμος Β Νεοελληνική εκπαίδευση 1821-2010* (σσ.299-320). Αθήνα: Gutenberg.
- Κακαράς, Α. (2006). *Οι Έλληνες στρατιωτικοί (Αξιωματικοί και υπαξιωματικοί στη μεταπολεμική Ελλάδα), τόμος πρώτος*. Αθήνα: Παπαζήσης.
- Κατσάπης, Κ. (2010). Οι “σύγχρονοι εκ Δύσεως επιδρομείς” και το “νεωτεριστικό πνεύμα”. Η επαναφορά της νεολαίας στην ελληνορθόδοξη παράδοση ως αντίδραση στο μοντερνισμό (1964-1974). Στο Β. Καραμανωλάκης, Ε. Ολυμπίτου, & Ι. Παπαθανασίου (Επιμ.), *Η Ελληνική νεολαία στον 20^ο αιώνα. Πολιτικές διαδρομές, κοινωνικές πρακτικές και πολιτιστικές εκφράσεις* (σσ.281-292). Αθήνα: Θεμέλιο.
- Κατσάπης, Κ. (2012). «Της απιστίας ο κατάρατος όφιος»: Ερμηνείες για τη σχέση κομμουνισμού και «απιστίας» τη δεκαετία του '60 και μια βασιλική παρέμβαση για την ανάσχεσή της λίγους μήνες πριν τα Ιουλιανά του 1965. Στο Δ. Παπαδημητρίου, & Σ. Σεφεριάδης (Επιμ.), *Αθέατες όψεις της Ιστορίας. Κείμενα αφιερωμένα στον Γιάννη Γιανουλόπουλο* (σσ. 277-300). Αθήνα: Ασίνη.
- Κατσάπης, Κ. (2013). *Το «πρόβλημα νεολαία». Μοντέρνοι νέοι, παράδοση και αμφισβήτηση στη μεταπολεμική Ελλάδα 1964-1974*. Αθήνα: Απρόβλεπτες.
- Καψαμπέλη, Ε. (2014). *Παιδαγωγικά περιοδικά και φιλελεύθερη εκπαιδευτική ιδεολογία. Η περίπτωση του περιοδικού «Παιδεία και Ζωή» (1952-1961)* (Μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία). Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων. Ανακτήθηκε από <http://edu.pep.uoi.gr/history/images/ergasies/kapsa.pdf>
- Κογκούλης, Ι. (1993). *Το μάθημα των θρησκευτικών στη μέση εκπαίδευση κατά την πεντηκονταετία (1932-1982): (Ιστορικοπαιδαγωγική προσέγγιση και συμβολή στην ιστορία της Νεοελληνικής εκπαίδευσης)*. Θεσσαλονίκη: Αφοί Κυριακίδη.
- Kokosalakis, N. (1987). The Political Significance of Popular Religion in Greece, *Archives de Sciences Sociales des Religions Année, 64*(1), 37-52. Ανακτήθηκε από https://www.persee.fr/doc/assr_0335-5985_1987_num_64_1_2437
- Λαζανάς, Π. (1990). Παιδεία και ιδεολογία: το ελληνικό παράδειγμα της δεκαετίας του 60 (αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή). Αθήνα, Πάντειο Πανεπιστήμιο. Ανακτήθηκε από <https://www.didaktorika.gr/eadd/handle/10442/31535>
- Maczewski, C. (2002). *Η κίνηση της «Ζωής» στην Ελλάδα. Συμβολή στο πρόβλημα της παραδόσεως της Ανατολικής Εκκλησίας* (π. Γ. Μεταλληνός, Μεταφρ.). Αθήνα: Αρμός.
- Makrides, V. (2010). The Orthodox Church of Greece. Στο L. Leustean (Επιμ.), *Eastern Christianity and the Cold War, 1945-91* (σσ. 253-270). London/New York: Routledge.
- Μαλαχία, Κ., & Τσιμπούκα Β. (2004). Αντιδράσεις στην εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1964, *Γλώσσα*, 59, 53-65.
- Μανιάτη, Β. (2020). *Ειρήνευση, συμφιλίωση και εθνικοφοροσύνη στην Ελλάδα του «Κεντρώου Διαλείμματος», 1950-1952* (Διπλωματική εργασία). Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης. Ανακτήθηκε από <http://ikee.lib.auth.gr/record/320211/files/GRI-2020-27896.pdf>
- Μαυροσκούφης, Δ. (2002). Χριστιανικά Σωματεία και Εκπαιδευτική Πολιτική (1964-1999): Η εξέγερση του «καλού νοικοκύρη» ως στοιχείο κανονικότητας. Στο Σ. Μπουζάκης (Επιμ.), *1ο Επιστημονικό*

- Συνέδριο Ιστορίας Εκπαίδευσης, Επίκαιρα θέματα Ιστορίας Εκπαίδευσης, Πρακτικά. Πάτρα, 28-30 Σεπτεμβρίου 2000* (σσ. 121-141). Αθήνα: Gutenberg.
- Μελετόπουλος, Μ. (1993). *Ιδεολογία του Δεξιού κράτους 1949-1967*. Αθήνα: Παπαζήσης.
- Μητσοπούλου, Α. (2014). *Ο ελληνικός αντικομμουνισμός στον "σύντομο" 20^ο αιώνα. Όψεις του δημόσιου λόγου στην πολιτική, στην εκπαίδευση και στη λογοτεχνία*. Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο.
- Μποτοροπούλου, Ι. (1993). *Ο Ernest Renan και η Σύγχρονη Ελλάδα*. Αθήνα: Χατζηνικολή.
- Μπουζάκης, Σ. (1999). *Γεώργιος Παπανδρέου 1888-1968. Ο πολιτικός της Παιδείας, τόμος Β: 1933-1968*. Αθήνα: Gutenberg.
- Μπουζάκης, Σ. (2006). *Εκπαιδευτικές Μεταρρυθμίσεις στην Ελλάδα. Πρωτοβάθμια και Δευτεροβάθμια Γενική και Τεχνικοεπαγγελματική Εκπαίδευση. Τόμος Β', Μεταρρυθμιστικές προσπάθειες 1959, 1964, 1976/77, 1985, 1997/98*. Αθήνα: Gutenberg.
- Μπουζάκης, Σ. (2011). Η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1964-1965. Στο Σ. Μπουζάκης (Επιμ.), *Πανόραμα ιστορίας της εκπαίδευσης. Όψεις και Απόψεις. Τόμος Β', Νεοελληνική εκπαίδευση 1821-2010* (σσ.223-240). Αθήνα: Gutenberg.
- Μπουρνάζος, Σ. (2009). Το κράτος των εθνοκροφόνων: αντικομμουνιστικός λόγος και πρακτικές. Στο Χατζηιωσήφ, Χ. (Επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα. Ανασυγκρότηση-Εμφύλιος-Παλινόρθωση 1945-1952* (σσ. 9-49). Αθήνα: Βιβλιόραμα.
- Νικολακόπουλος, Η. (2008). Ελευθερία. Στο Λ. Δρούλια, & Γ. Κουτσοπανάγου (Επιμ.), *Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου 1784-1974, τ. 2ος Ε-Κ* (σσ. 95-97). Αθήνα: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών/Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών.
- Νούτσος, Χ. (2009). Το σχολείο της «εθνοκροσύνης» (1945-1952). Στο Χ. Χατζηιωσήφ (Επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα. Ανασυγκρότηση-Εμφύλιος-Παλινόρθωση 1945-1952* (σσ. 109-131). Αθήνα: Βιβλιόραμα.
- Ξηντάρας, Π. (2009). *Ο δημοσιογραφικός λόγος στα χρονογραφήματα του Παύλου Παλαιολόγου* (αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή). Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων. Ανακτήθηκε από <https://thesis.ekt.gr/thesisBookReader/id/18653#page/1/mode/2up>
- Παπαδημητρίου, Δ. (2008). Εστία. Στο Λ. Δρούλια, & Γ. Κουτσοπανάγου (Επιμ.), *Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου 1784-1974, τ. 2ος Ε-Κ* (σσ. 263-264). Αθήνα: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών/Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών.
- Παπανούτσος, Ε. (1982). *Απομνημονεύματα*. Αθήνα: Φιλιππότης.
- Περσελής, Ε. (1994). Η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1964 και το μάθημα των θρησκευτικών. Προσπάθεια εισαγωγής νέας θεολογικής προσέγγισης και η περιπέτεια δύο διδακτικών εγχειριδίων του μαθήματος. Στο: του ίδιου, *Χριστιανική Αγωγή και Σύγχρονος Κόσμος. Θέματα θεωρίας και πράξης της Χριστιανικής Αγωγής* (σσ. 179-198). Αθήνα: Αρμός.
- Πετροπούλου, Α. (2012). *Η πρώτη εκπαιδευτική μεταρρύθμιση στη μεταπολιτευτική Ελλάδα (1974-1997): ιδεολογικές, κοινωνικές και πολιτικές προσεγγίσεις* (αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή). Πανεπιστήμιο Αιγαίου. Ανακτήθηκε από <https://www.didaktorika.gr/eadd/handle/10442/26324>
- Τερέζης, Χ. (2003). Όψεις της φιλοσοφίας της θρησκείας στο έργο του Ε. Παπανούτσου. *Αναλόγιον*, 6, 38-53. Ανακτήθηκε από <https://www.imdlibrary.gr/index.php/el/2013-01-14-09-09-13/periodika/analogion/book/283?page=40>
- Χαραλάμπης, Δ. (1985). *Στρατός και πολιτική εξουσία. Η δομή της εξουσίας στην μετεμφυλιακή Ελλάδα*. Αθήνα: Εξάντας.

- Χαραλάμπος, Δ. (2006). Το αντιμεταρρυθμιστικό εκπαιδευτικό ρεύμα: από τη μετεμφυλιακή στην πρώιμη μεταπολιτευτική περίοδο. Στο Δ. Χαραλάμπος (Επιμ.), *Διαχρονικές και Συγχρονικές Προσεγγίσεις της Εκπαίδευσης (Αντιχάρισμα στον καθηγητή Νίκο Π. Τερζή)* (σσ.259-283). Θεσσαλονίκη: Κυριακίδης.
- Χαραλάμπος, Δ. (2007). Μεταπολεμική και μεταπολιτευτική εκπαιδευτική πολιτική: από την ασυνέχεια στη συνέχεια. Στο Δ. Χαραλάμπος (Επιμ.), *Μεταπολίτευση & εκπαιδευτική πολιτική: παρελθόν-παρόν-μέλλον* (σσ. 121-144). Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Χαραλάμπος, Δ. (2008). Εκπαιδευτική πολιτική και εκπαιδευτική μεταρρύθμιση κατά την πρώτη φάση της Τρίτης Ελληνικής Δημοκρατίας (1974-1977). Στο Κ. Σβολόπουλος, Κ. Μπότσιοι, & Ε. Χατζηβασιλείου (Επιμ.), *Ο Κωνσταντίνος Καραμανλής στον εικοστό αιώνα. Διεθνές επιστημονικό συνέδριο Ζάππειο Μέγαρο, 5-9 Ιουνίου 2007, τρίτος τόμος* (σσ. 486-476). Αθήνα: Ίδρυμα Κωνσταντίνος Καραμανλής.

Ο **Μιχάλης Φύλλας** γεννήθηκε το 1977 στην Αθήνα. Είναι πτυχιούχος της Θεολογικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών και κάτοχος μεταπτυχιακού διπλώματος ειδίκευσης στο πρόγραμμα Σπουδές στην Ορθόδοξη Θεολογία του Ε.Α.Π. Είναι μεταπτυχιακός φοιτητής στο πρόγραμμα Νεότερη και Σύγχρονη Ελληνική Ιστορία του Ε.Α.Π. Εργάζεται στη δημόσια δευτεροβάθμια εκπαίδευση. Έχει πραγματοποιήσει δημοσιεύσεις σε επιστημονικά περιοδικά με κριτές και χωρίς κριτές: Μέντορας Ι.Ε.Π., Νέα Παιδεία, Βυζαντινός Δόμος, Σύναξη, Θεατρογραφίες, Νέα Εστία, Θεσσαλικό Ημερολόγιο, Απόπλους, Ηπειρωτικό Ημερολόγιο, Λεσβιακά, Αιολικά Χρονικά, Δελτίον Σαμιακών Σπουδών.